

Problematika lidské agresivity v zrcadle manipulace a poslušnosti vůči autoritě

Stanislav Bendi

Abstrakt: Stať pojednává o manipulaci a s ní spojené lidské agresivitě na pozadí Milgramových experimentů s poslušností vůči autoritě. Snaží se ukázat, kam až je člověk schopen ve své agresivitě zajít, pokud k tomu dostane od autority příkaz. Ptá se, co je základem ochoty poslouchat, analyzuje podmínky, za jakých se mění míra poslušnosti. Usiluje o porozumění faktorům, které přesvědčí jedince, aby se vzdal své nezávislosti a stal se dobrovolným zástupcem systému. Článek se dotýká obecných otázek kázně a zdůrazňuje porozumění kontextu, ve kterém se kázeň uplatňuje.

Klíčová slova: kázeň, poslušnost, autorita, manipulace, agrese, agresivita, sociální normy

K napsání následujícího textu jsem se rozhodl z několika důvodů:

- a) V současné době se aktualizuje téma manipulace a kritického myšlení. O manipulaci se hovoří v souvislosti s politikou (volby), obchodem (prodávající a zákazník), médií (reklama, odklání člověka od každodenních starostí a tíživé sociální situace), sektami, propagandou, šířením dezinformací. V oblasti výchovy a vzdělávání rozlišují někteří autoři (Vyskočilová, 1990/91) tzv. komunikativní a manipulativní pedagogiku, vedou se diskuse, zda může být ve své podstatě výchova jiná než (částečně) manipulativní, zdůrazňuje se nutnost výchovy ke kritickému užívání médií.
- b) Neustále se poukazuje na stoupající brutalitu pachatelů trestných činů.
- c) Učitelé a rodiče si stěžují na vzrůstající agresivitu dětí a mládeže.
- d) Na jedné straně se hořekuje nad obecným úpadkem autority a kázně ve společnosti i ve škole, na straně druhé tyto pojmy představují pro mnohé lidi něco negativního, něco, co zavání nepřipustným nátlakem, totalitou, zbavuje jedince jeho svobody, tvořivosti a spontaneity.
- e) V neposlední řadě mě k napsání této stati vyprovokovaly nepřesné, nahodilé a mnohdy až chaoticky uspořádané informace o Milgramových experimentech s poslušností vůči autoritě, se kterými se můžeme setkat v různých psychologických slovnících, encyklopediích či v učebnicích z oboru sociální psychologie, popř. jiných společenskovedních disciplín.

Následující text v sobě spojuje tematiku kázně, resp. poslušnosti, autority a manipulace s problematikou lidské agresivity. Neklade si za cíl podrobně

zmapovat a analyzovat výše zmiňované pojmy. Zaměřuje se pouze na určitý aspekt či úhel pohledu na lidskou agresivitu, který spočívá v jejím propojení s otázkami autority, kázně a manipulace.

Terminologické ukotvení

Každá stať by měla používat srozumitelné, resp. jednoznačně definované pojmy. Toto se týká zejména výzkumných studií, kde jasné pojmosloví patří k jakési základní abecedě.

Také v případě této statě stručně objasníme základní pojmy, se kterými pracujeme. Vědomě a záměrně však nebudeme tyto pojmy dále „rozpítvávat“, neboť by jejich další zjemňování či rozměňování šlo proti duchu statí, která pracuje s některými klíčovými pojmy jako se situačními kategoriemi. Navíc uvádíme obecné definice pojmů, nikoliv definice pojmů s přívlaskty. Tak je tomu například s pojmem kázeň či autorita. Kázeň může být jak zdravá, kritická, vnitřní či uvědomělá, tak slepá, otrocká, vnější. Podobně autorita může být formální nebo přirozená, osobní či nadosobní. Stejně je tomu i s dalšími pojmy.

Přikročme nyní k základnímu pojmosloví. **Kázní** v této statí rozumíme vědomé dodržování zadaných norem.

Pokud se týká **poslušnosti**, dostáváme se do poněkud začarovaného kruhu, neboť například zahraniční studie, ze kterých jsme v naší práci také vycházeli, sice tohoto pojmu běžně užívají, aniž jej ovšem blíže vysvětlují (vychází se z toho, že jde o všeobecně známý pojem). Navíc v případě definování poslušnosti se vlastně již jedná o určitý typ kázně, resp. o kázeň s přívlasktem. Poslušnost a kázeň se totiž překrývají, jsou to pojmy, které mají společný průnik. Pokud se v něčem liší, pak hlavně v tom, že poslušnost je spíše pasivní, kdežto kázeň (resp. kázeň s přívlasktem zdravá) může v sobě zahrnovat i prvky uvědomělosti, prvky vlastní odpovědnosti, vlastní aktivity.

Pokud se jedná o **autoritu**, je třeba zdůraznit, že autorita není vlastnost, nýbrž sociální vztah. Kučerová (1999), která provedla fundovaný terminologický rozbor tohoto pojmu, definuje autoritu jako „sociální vztah mezi lidmi, kteří jsou z nějakého důvodu nositeli vážnosti, respektu a úcty, a mezi těmi, kteří jim vážnost osvědčují, respekt a úctu projevují“ (Kučerová, 1999, s. 69).

Vymezení pojmu **manipulace**, podobně jako v případě některých předchozích pojmů, není bez komplikací. O manipulaci hovoříme ve smyslu manipulování s předměty, technickou stránkou úředních spisů, úmyslným zkreslováním skutečnosti, čteme o genových manipulacích apod. Mezi obsahově blízké pojmy, resp. pojmy vážící se k manipulaci řadíme ovlivňování, perzuazi, sociální inženýrství, indoktrinaci, donucení a další sociální techniky.

Manipulace, tak jak ji chápeme v této stati, se pohybuje mezi nucením a přesvědčováním. Ačkoliv má oběť možnost bránit se, neopírá se o uvážlivé rozhodnutí, ale co možná jej potlačuje nebo předchází. Manipulace je považována za záměrné ovlivňování osob bez jejich vědomí a souhlasu. Jiří Růžička v předmluvě k českému vydání publikace francouzské psycholožky a psychotherapeutky Isabelle Nazare-Aga „Nenechte sebou manipulovat“ (1999) píše, že manipulovat znamená „využívat nevědomosti, nejistot, dobromyslnosti, naivity, strachu, slušnosti i dalších citů a vlastností lidí k uskutečňování vlastních, zpravidla skrytých zájmů a cílů.“ (Nazare-Aga, 1999, s. 9).

Také agresi můžeme přiřadit několik přívlastků. Odborníci rozlišují agresi altruistickou, anticipující, indukovanou, instrumentální či přesunutou. Dělitko se též vede mezi pojmy agrese a agresivita. Zatímco **agresivitou** se označuje tendence, popřípadě dispozice k útočnému jednání vůči jiné osobě nebo okolí, **agrese** se vymezuje jako „jakákoliv forma chování, jehož cílem je záměrně někoho poškodit nebo mu ublížit“ (Čermák, 1998, s. 12).

I když jsou definice pojmů důležité a věda se bez nich neobejde, neměli bychom podlehnout absolutizaci jednoho principu. Musíme se vyvarovat slovíčkaření. Karl Popper zdůrazňoval, že důležité jsou myšlenky, ideje, nikoliv hry se slovy.

Každý z výše uvedených pojmů může mít – podle situace, ve které se nachází či uplatňuje – kladné nebo záporné znaménko. V tomto textu vystupuje do popředí při vědomí všech souvislostí a vztahů nejvýrazněji pojem kázně. I v tomto případě můžeme uvažovat o pozitivěch a negativěch, kladech a záporech tohoto pojmu.

Chce-li někdo obhájit potřebu kázně, její význam a důležitost, má několik možností. Přímou se nabízí přístup spočívající v poukazování na různé nešvary (vraždy, loupeže, kriminalitu) spojené s nedodržováním základních lidských práv a norem společenského soužití, a to i ze strany dětí a mládeže.

Další možností (obhajobou kázně) může být poukaz na fakt, že bez kázně se věci hroutí, nefungují, že se bez ní nedá dosáhnout takového výkonu jako s ní.

Na druhou stranu je k dispozici spousta argumentů a konkrétních příkladů, které nevyznívají pro kázeň rozhodně lichotivě. Vždy je ovšem nutno brát v úvahu, jakou kázeň máme v daném případě na mysli.

Kázeň ve své extrémní, nezdravé, nekritické formě poslušnosti vůči autoritě může být jevem negativním, nežádoucím, často dokonce škodlivým. Člověk, který bez přemýšlení plní něčí příkazy a nařízení, je spíše robotem než člověkem. Důkazů pro toto tvrzení existuje celá řada. V nejtragičtější podobě se slepá kázeň či poslušnost projevila za druhé světové války v hit-

lerovském Německu, kdy byla velká část jinak velice vzdělaného národa doslova zfanatizována a ochotna slepě poslouchat svého vůdce. S podobnou slepou poslušností jsme se setkali během války rovněž v Japonsku.

V současnosti se můžeme setkat s bezmeznou poslušností mas lidí v některých státech arabského světa. Mohli bychom též jmenovat řadu náboženských sekt, které po svých členech vyžadují bezpodmínečnou poslušnost.

Byla provedena řada výzkumů, které se týkaly otázky, do jaké míry jsou lidé ochotni slepě poslouchat autoritu. V této souvislosti se mj. konstatuje: „Pokusy nicméně svědčí o tom, že za určitých okolností se poslušnost může jevit jako extrémně negativní vlastnost.“ (Velký sociologický slovník, 1996, s. 809)

V dalším textu se budeme věnovat právě kázni, jejíž podstatu poměrně dobře vystihuje přívlastek nekritická, otrokář; kázni, pro kterou se hodí spíše označení poslušnost, popř. slepá poslušnost. V tomto smyslu tedy provedeme jakousi obžalobu tohoto druhu či odstínu kázně.

Manipulovatelnost lidí (autorita a poslušnost)

Podle A. Fuchse (1930) je **matkou autority nerozhodnost lidí**. O nerozhodných lidech, o jedincích, kteří se až příliš snadno a nekriticky podřizují autoritě, zmiňovaný autor píše: „Budou vždy vděční každému, kdo z nich sejme břímě rozhodování. Rusové mají o tom pěkné přísloví: Kdo se hole chopil, ten byl kaprál.“ (Fuchs, 1930, s. 15)

Psychologicky zajímavým problémem je otázka, do jaké míry jsou lidé, až vybaveni dokonalým rozumem, manipulovatelní. Tato problematika se úzce váže ke kázni, poslušnosti, podléhání autoritě.

Je smutnou, ale bohužel zřejmě nijak výjimečnou skutečností, že tatáž osoba, totéž individuum, které nenávidí vraždy, sadismus, ubližování druhým lidem, mučení či loupeže, se pustí do těchto politováníhodných činů, dopustí se mučení či krádeže, a to v nemálo případech bez většího odporu, pokud mu k tomu dá autorita rozkaz.

Vědci v této souvislosti uskutečnili několik sociálně-psychologických experimentů, které byly provedeny v kontrolovaných podmínkách. Mezi nejznámější patří tzv. Milgramovy experimenty s lidskou poslušností.

Milgramovy experimenty s poslušností vůči autoritě

Když přemýšlíme o dlouhé a chmurné historii člověka, shledáme, že **odpornější zločiny byly páčány ve jménu poslušnosti než ve jménu vzpoury**. Jestliže o tom někdo pochybuje, může si přečíst publikaci Williama Shirera „Vzestup a pád třetí říše“. Německé důstojnictvo bylo vychováno podle nejpřísnějšího kódu poslušnosti. Veřejná přísaha Adolfo Hitlerovi zněla:

Přisahám ti...¹
 Adolfe Hitleru...
 věrnost a odvahu...
 Slibuji ti...
 poslušnost až do smrti.

Vzhledem k tomu, že Milgramovy pokusy čítají mnoho variant a cíleně probíhaly za změněných podmínek², podotýkáme hned v úvodu, že vycházíme z Milgramovy „Behaviorální studie poslušnosti“, která byla publikována v roce 1963 v časopise *Journal of Abnormal and Social Psychology*.

Milgramův experiment je zajímavý nejen jako výzkum poslušnosti a konformity, ale též krutosti a destruktivity.

Americký psycholog Stanley Milgram si kladl otázku, zda je s to přimět pokusné osoby k mučení či trýznění jiných lidí. Snažil se zjistit, jakým způsobem se budou chovat pokusné osoby, od nichž se požaduje, aby způsobovaly bolest jiným, neznámým lidem. K tomuto účelu vybral náhodně lidi, kteří byli zcela normální – nevyskytovala se u nich žádná duševní porucha; nejevili agresivní či sadistické sklony. Experimentátor sdělil pokusným osobám, že je potřebuje jako učitele, jelikož se snaží objasnit proces učení – chce totiž zjistit, jaké podmínky jsou nejvýhodnější pro to, aby se člověk dobře a snadno učil. Pokus probíhal na základě hypotézy, kterou Milgram sdělil pokusným osobám: učení nejlépe podporuje trest za chybný výkon. Člověk se něco přesně naučí pouze v tom případě, pokud ho potrestáme pokaždé, když se dopustí chyby. Výzkum se tedy podle sdělení vedoucího experimentu pokusným osobám zabývá účinkem trestu na učení. Trestem byla v případě tohoto pokusu rána elektrickým proudem.

Trest byl udělován prostřednictvím šokového generátoru s třiceti odstupňovanými vypínači a sahal od *lehkého šoku* až k *nebezpečí: těžký šok*, resp. k označení *XXX* (tedy od 15 V do 450 V).

Jak jsme již uvedli, rozkazy (pokyny) udělovat šoky jsou dány pokusné osobě v kontextu tzv. experimentu učení ostentativně uspořádanému ke studiu účinků trestu na paměť. Jak pokus pokračuje, pokusná osoba je „komandována“, aby zasazovala postupně intenzivnější šoky oběti, dokonce až k bodu sahajícimu k úrovni označené *Nebezpečí: těžký šok*. Vnitřní rezistence (odpor) se stává silnější a v určitém bodě subjekt odmítne pokračovat v experimentu.

¹Tečky označují pomlky, odmlčení se „předřikávače slibu“ za účelem zvýšení sugestivnosti celého představení.

²Toto je příčinou mnohých rozporuplných informací o experimentech v různých učebnicích a publikacích z oboru psychologie. Prakticky v každé učebnici sociální psychologie je popisována jiná varianta experimentu.

Chování předcházející tomuto přerušení je hodnoceno jako „poslušnost“, ve které se pokusná osoba podřizuje rozkazům experimentátora. Bod přerušení je aktem neposlušnosti. Kvantitativní hodnota je přisouzena maximální intenzitě šoku, který je pokusná osoba ochotna udělit, než odmítne dál pokračovat.

Pokusné osoby představovalo celkem 40 mužů mezi dvaceti a padesáti lety. Experiment byl prováděn na území Yalské univerzity v elegantní interakční laboratoři.³

Učební úkol se týkal párových asociací. Lekce vedená pokusnou osobou („učitelem“) spočívala v úkolu naučit asociační dvojice. Pokusná osoba četla žákovi sérii slovních dvojic. Potom přečetla první slovo z dvojice zároveň se čtyřmi slovy. Žák měl určit, které ze čtyř slov bylo původně v dvojici se slovem prvním.

Žákovi byly předloženy slovní dvojice typu:

modrý krabice
krásný den
divoký pták atd.

V textu mu potom bylo předloženo:

modrý: nebe – inkoust – krabice – lampa

Ukázkový (vzorový) šok: Každé pokusné osobě, než začala svoji činnost učitele, byl udělen vzorový šok na šokovém generátoru. Tento šok měl vždy sílu 45 voltů a byl udělen stisknutím třetího spínače generátoru. Šok byl udělen na zápěstí pokusné osoby (naivního subjektu) a měl svůj zdroj v 45voltové baterii připojené drátem ke generátoru. Cílem bylo přesvědčit pokusnou osobu o autenticitě generátoru.

Instrukce o šoku: Pokusné osobě je řečeno, aby udělila šok učícímu se (žákovi) pokaždé, když dá nesprávnou odpověď. Nadto – a to je klíčový pokyn – je pokusná osoba instruována postoupit o stupeň výše na šokovém generátoru vždy, když žák rozsvítí na panelu (boxu) špatnou odpověď (oběť zprostředkovala svou odpověď stisknutím jednoho ze čtyř knoflíků, které rozsvěcovaly pole v čtyřdílném očíslovaném „odpovědním boxu“ na generátoru). Je také instruována, aby ohlásila počet voltů, než udělí šok. To slouží k tomu, aby si pokusná osoba stále uvědomovala vzrůstající intenzitu šoků, které uděluje žákovi.

Pokusným osobám je předložen dlouhý seznam slov a je jim řečeno, že pokud se dostanou až na konec seznamu, mají ho znovu zopakovat a postupovat v udělování šoků až do doby, kdy se žák naučí všechny dvojice správně.

³Detail je relevantní k vzbuzení dojmu legitimacy experimentu. V dalších variacích byl experiment prováděn mimo univerzitu s důsledky pro výkon.

Experimentátor instruuje pokusnou osobu, aby začala od 15 voltů a zvyšovala úroveň šoků o jeden stupeň pokaždé, když žák sdělí nesprávnou odpověď.

Učící se osoby byly přirozeně pomocníkem experimentátora a bolest pouze předstíraly na základě informace, jak intenzivní šoky pokusné osoby („učitelé“) používaly. Proud byl samozřejmě vypnut. „Žák“ (pomocník experimentátora) byl připoután k aparatuře podobající se elektrickému křeslu, a to podle sdělení vedoucího experimentu proto, aby se zabránilo příliš prudkým pohybům „trestaných“ během ran elektrickým proudem. Tím měl u pokusných osob vzniknout pocit, že se žák nemůže z „elektrického křesla“ osvobodit. Aby vše vzbuzovalo dojem reálnosti a důvěryhodnosti, byly žákům na zápěstí upevněny elektrody. Ještě předtím jim však ze stejných důvodů bylo zápěstí potřeno elektrodovou masťou, aby nevznikly puchýře a popáleniny.

Zpětná vazba od oběti (žáka): Za všech podmínek dává žák předem určenou soustavu odpovědi na test párových slov založenou na plánu přibližně tři špatných odpovědí k jedné odpovědi správné. V přítomné experimentální podmínce není od žáka slyšet žádná hlasová odpověď nebo jiné znamení protestu až do dosažené šokové úrovně 300 voltů.

Když je udělen šok 300 voltů, žák tluče do stěny místnosti, ve které je připoután k elektrickému křeslu. Pokusná osoba toto tlučení slyší. Od tohoto okamžiku se už žákovi odpovědi neobjevují na panelu.

Za této situace se pokusné osoby obvykle obracejí k experimentátorovi o radu. Ten je instruuje, aby považovaly absenci odpovědi za odpověď špatnou a aby dále udělyly žákovi šoky podle obvyklého plánu. Radí pokusným osobám počkat 5–10 sekund, než se rozhodnou považovat žádnou odpověď za špatnou.

Žákovo tlučení se opakuje, když je udělen šok 315 voltů. Potom už žák není slyšet, jeho odpovědi se neobjevují ani na signálním boxu.

Experimentátorova zpětná vazba: V různých okamžicích během experimentu se pokusná osoba obrací k experimentátorovi o radu, zda by měla pokračovat v udělování šoků, nebo mu oznamuje, že si nepřeje pokračovat. Pro tento případ bylo důležité standardizovat experimentátorovy odpovědi na tyto dotazy a reakce.

Jestliže pokusná osoba projevila svou neochotu pokračovat, experimentátor odpověděl sledem tolika nutných pobídek, aby přiměl subjekt k poslušnosti.

Pobídka č. 1: Prosím, pokračujte, nebo: Prosím pokračovat!

Pobídka č. 2: Pokus vyžaduje, abyste pokračoval.

Pobídka č. 3: Je bezpodmínečně nutné, abyste pokračoval.

Pobídka č. 4: Nemáte jinou volbu, musíte pokračovat.

Pobídky byly vždy použity ve sledu, tedy v řadě po sobě. Jedině když pobídka č. 1 byla neúspěšná, mohla být použita pobídka č. 2. Pokud subjekt odmítl poslechnout experimentátora po pobídce č. 4, pokus byl ukončen.

Experimentátorův tón hlasu byl pořád pevný, ale nikoliv nezdvěřilý. Když se pokusná osoba zarazila, otálela nebo váhala vyhovět rozkazu, začalo se opět od první výzvy.

Výsledek experimentu: Distribuci šoků v experimentu ukazuje tab. 1.

Tab. 1: *Distribuce bodů přerušeni experimentu*

Verbální označení a označení počtu voltů	Počet pokus. osob, pro které toto byl max. šok	Verbální označení a označení počtu voltů	Počet pokus. osob, pro které toto byl max. šok
Lehký šok		Intenzivní šok	
15	0	255	0
30	0	270	0
45	0	285	0
60	0	300	5
Mírný šok		Šok extrémní intenzity	
75	0	315	4
90	0	330	2
105	0	345	1
120	0	360	1
Silný šok		Nebezpečí: těžký šok	
135	0	375	1
150	0	390	0
165	0	405	0
180	0	420	0
Velmi silný šok		XXX	
195	0	435	0
210	0	450	26
225	0		
240	0		

Pramen: Milgram, 1963, s. 376

Žádná pokusná osoba se nezastavila dříve, než udělila šok na úrovni 300 voltů (na této úrovni začala oběť kopat do stěny a už neodpovídala na otázky).

Ze čtyřiceti pokusných osob jich 5 odmítlo uposlechnout experimentátorovy příkazy za úroveň 300 voltů. Další čtyři osoby udělili jeden další šok a potom odmítly pokračovat. Dvě osoby přerušily pokus na úrovni 330 voltů a po jedné osobě na úrovni 345, 360 a 375 voltů. Čtrnáct pokusných osob vzdorovalo experimentátorovi.

Ze čtyřiceti pokusných osob 26 uposlechlo příkazů experimentátora až do konce, postupující v trestání oběti až k dosažení nejmocnějšího šoku. V tomto okamžiku experimentátor oznámil konec experimentu.

(Pokračování v příštím čísle)